Losy zamku w Czernelicy na Pokuciu w latach 1880–1939 w świetle badań archiwalnych

Zamek w Czernelicy nad Dniestrem został założony w XVII wieku przez Czartoryskich i jest jedną z niewielu zachowanych do dziś warowni z czasów I Rzeczypospolitej, znajdujących się na terenie województwa stanisławowskiego (obecnie obwód iwanofrankiwski)[1]. Ech, te dawne zamki i warownie...

Magda Arsenicz
Kraków

Sława i chwała

Większość popularnonaukowych publikacji dotyczy historii zamku w czasach wojen XVII wieku, gdy bronił on południowo-wschodnich rubieży kraju[2]. Z tym okresem wiążą się m.in. podania o podziemnych tunelach łączących twierdzę czernelicką z zamkiem w Rakowcu lub prowadzących z niej na brzeg Dniestru[3], odległy o około 2 km. Krążą też opowieści o pobycie na zamku króla Jana III Sobieskiego, którego ukraińska wersja internetowej Wikipedii wymienia nawet jako jego *słynnego*

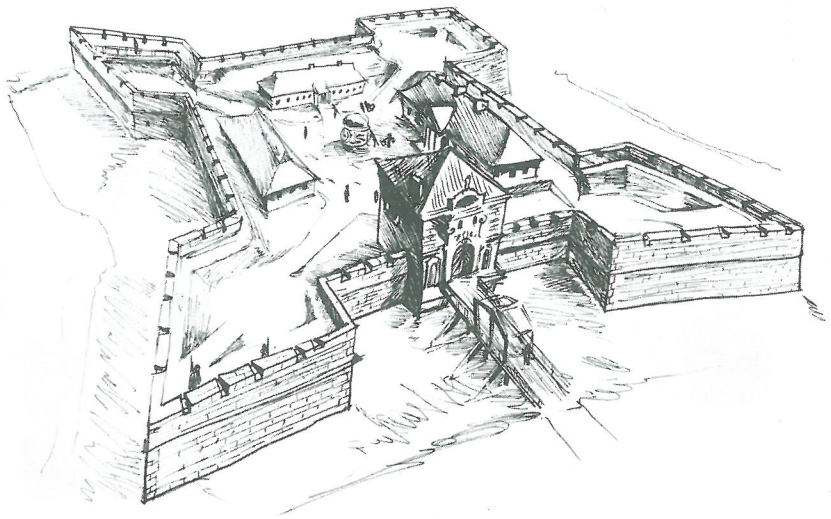

Współczesny rysunek przedstawiający rekonstrukcję fortecy, autor: R. Barabach

[1] Artykuł jest jednym z rezultatów projektu badawczego „Zamek w Czernelicy: historia i stan współczesny", realizowanego pod kierunkiem Witalija Nagirnego od jesieni 2011 roku przez grupę badaczy z Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Uniwersytetu Nafty i Gazu w Iwano-Frankiwsku, we współpracy z Uniwersytetem im. Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwsku.

[2] O historii zamku szerzej zob.: A. Czołowski, *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*, „Teka Konserwatorska" 1892, R. 1, s. 12–13; Ю. Нельговский, Е. Годованюк, *Каменные замки Западной Украины конца XVI – первой половины XVII в.*, „Архитектурное наследство" 1986, вып. 34, s. 126–128; В. Никифорчук, Р. Смеречанський, *Старожитності Городенківщини*, Снятин 1995, s. 21 oraz wyd. 2 uzup.: Р. Смеречанський, О. Каглян, В. Никифорук, *Городенківщина стежками століть*, Івано-Франківськ 2009, s. 48–50; В. Нагірний, *Чернелицький замок* [w:] *Матеріали III Прикарпатської історико-краєзнавчої наукової конференції*, Коломия 1997, s. 38–39; tenże, *Хто і коли збудував Чернелицький замок?*, „Ямгорів" 2013, т. 22–23, s. 149–155; tenże, *Інвентарний опис Чернелицького замку 1757 року*, „Галичина" 2013, т. 22–23, s. 416–424; tenże, *Інвентарний опис Чернелицького замку 1798 року*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія" 2013, вип. 23–24, s. 21–26; М. Арсеніч, *Пожежа Чернелицького замку на початку XX століття і спроби його відбудови крізь призму архівних джерел*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія" 2013, вип. 23–24, s. 367–375; taż, *Чернелицький замок у міжвоєнний період (1918–1939) у світлі вибраних архівних джерел*, „Галичина"2013, т. 22–23, s. 425–433; taż, *Чернелицький замок на зламі XIX і XX століть*, „Студентські Історичні Зошити" 2013, т. 4, s. 148–153; Л. Квятковський, *Проект повоєнної відбудови Чернелицького замку 1922 року*, „Галичина" 2013, т. 22–23, s. 433–438; А. Щупак, *Найдавніші зображення Чернелицького замку з 80-х років XIX століття*, „Ямгорів" 2013, т. 22–23, s. 159–164; tenże, *Чернелицький замок на невідомих фотографіях 1921 року з фондів Львівської Національної Наукової бібліотеки імені Василя Стефаника*, „Студентські Історичні Зошити" 2013, т. 4, s. 153–158. Krótkie informacje także w popularnonaukowych i popularnych pracach (nie zawsze odpowiadają rzeczywistości historycznej), zob.: О.В. Лесик, *Замки та монастирі України*, Львів 1993, s. 39–40; T. Polak, *Zamki na Kresach. Białoruś, Litwa, Ukraina*, Warszawa 1997, s. 171; В. Вечерський, *Фортеці й замки України*, Київ 2011, s. 521–522; tenże, *Замки и крепости Украины*, Киев 2005, s. 113; Л. Прибєга, *Замки та фортеці*, Київ 2007, s. 116–117; І.П. Випасняк, Я.М. Яценюк, *Чернелиця – містечко над Дністром (Короткий історичний нарис)*, Чернівці 2007, s. 89–93; Д. Антонюк, *Сто п'ятдесять п'ять польських замків і резиденцій в Україні*, ч. 1, Київ 2011, s. 104; *Покуття: історико-етнографічний нарис*, ред. А. Королько, Львів 2010, s. 428–429.

[3] В. Никифорчук, Р. Смеречанський, *Старожитності Городенківщини*, Снятин 1995, s. 21; М. Войнар, *Легенди Чернелицького замку*, „Студентські Історичні Зошити" 2013, т. 4, s. 143–144.

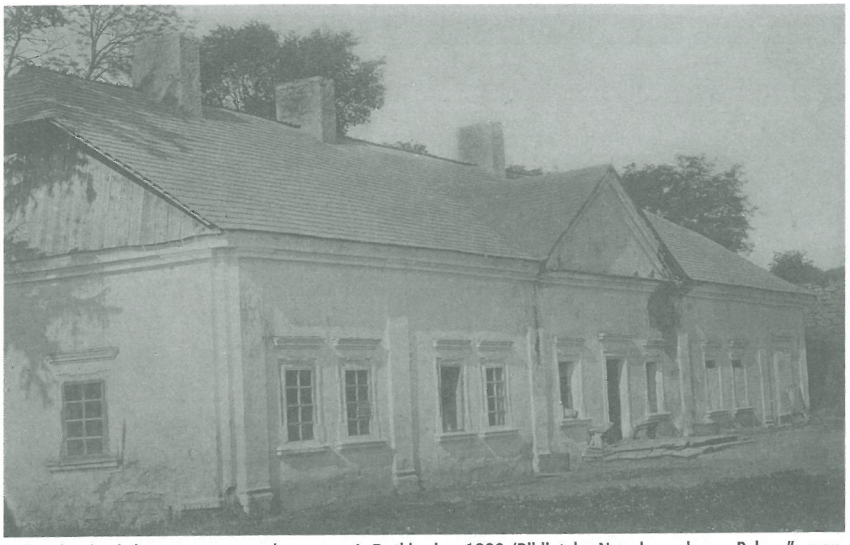

Budynek mieszkalny wewnątrz zamku, autor: J. Dutkiewicz, 1880 (Biblioteka Narodowa, baza „Polona", sygn. F.12720IV)

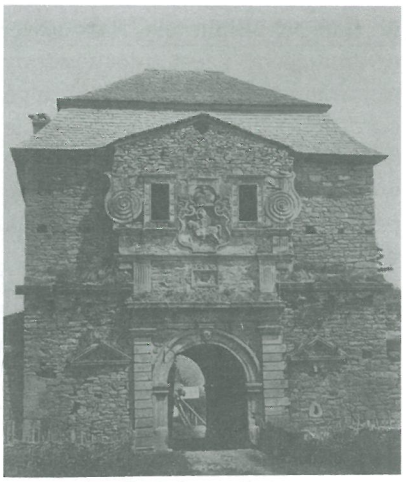

Brama zamku (przed pożarem), fotografia autorstwa Juliusza Dutkiewicza dla „Wystawy etnograficznej" w Kołomyi, 1880 (Biblioteka Narodowa, baza „Polona", sygn. F.12718IV)

mieszkańca[4]. Rozmaite narracje ukazują zamek w Czernelicy jako jedną z kresowych fortyfikacji, niedorównującą co prawda znaczeniem i sławą Kamieńcowi Podolskiemu czy Chocimiowi, jednak w lokalnej skali będącą chlubnym świadectwem burzliwych dziejów I Rzeczypospolitej.

Źródła wiedzy

Większość polskich i ukraińskich publikacji powstała niemal wyłącznie na podstawie artykułu lwowskiego historyka Aleksandra Czołowskiego, zamieszczonym w dziele *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*, wydanym w 1892 roku. Powoduje to powielanie nieaktualnych i niezweryfikowanych informacji. Powtarzane są więc uporczywie (niepotwierdzone źródłowo) wieści o odwiedzaniu zamku przez Jana Sobieskiego[5] oraz przekonanie o tym, że Maurycy Cieński był ostatnim właścicielem fortecy i po jego śmierci w 1817 roku stała ona opuszczona i podupadająca[6]. Od czasu publikacji artykułu Czołowskiego zamek był nie tylko świadkiem, lecz także uczestnikiem burzliwych wydarzeń dziejowych, zachodzących na terenie Pokucia: I wojny światowej, wojny polsko-ukraińskiej, odbudowy w czasach II Rzeczypospolitej, a wreszcie II wojny światowej i nastania reżimu komunistycznego. Działania zbrojne rujnowały poszczególne elementy budowli, a wydarzenia polityczne wpływały na losy jej właścicieli oraz próby jej odrestaurowania. Druga wojna światowa przyniosła Czernelicy radykalne zmiany narodowościowe – z miasteczka zamieszkiwanego przez Ukraińców, Polaków i Żydów przeistoczyła się ona w prowincjonalną miejscowość ukraińską. Badając dzieje zamku, nawiązujemy zatem do losów lokalnej społeczności, jakże typowych dla kresów Rzeczypospolitej.

Niniejszy artykuł dotyczy mniej znanych losów zamku na przełomie XIX i XX wieku, gdy utracił on już całkiem funkcję obronną, a zaczął być traktowany jak godny ochrony zabytek przeszłości.

Początki zainteresowania zamkiem jako zabytkiem przeszłości

Pierwszym ze znanych przejawów tego zainteresowania było umieszczenie w 1880 roku fotografii bramy zamku czernelickiego wśród eksponatów słynnej „Wystawy etnograficznej Pokucia", której otwarcie w Kołomyi uświetnił swoją obecnością cesarz Franciszek Józef I. W katalogu wystawy znalazły się razem zdjęcia z Czernelicy i z pobliskiego Rakowca[7]. Wystawa była pierwszym przedsięwzięciem takiej rangi w regionie i uznano ją za wydarzenie na skalę europejską. Jak informował jeden z jej organizatorów – Marceli Turkawski, wówczas sekretarz Oddziału Czarnohorskiego Towarzystwa Tatrzańskiego, autorem fotografii był znany kołomyjski fotograf Juliusz Dutkiewicz[8].

Najstarsza drukowana reprodukcja fotografii bramy zamku czernelickiego jest znana ze wspomnianego już opracowania Czołowskiego (wydanego 12 lat później). Druk był słabej jakości, towarzyszyła mu zaś informacja, że zdjęcie zostało wykonane przez Dutkiewicza i ma je Władysław Przybysławski mieszkający w Uniżu[9]. Obecnie oryginał tego zdjęcia znajduje się

[4] *Чернелица* [w:] *Вікіпедія* [dostęp: 28.12.2013].

[5] A. Czołowski, dz. cyt., s. 12–13; А. Івченко, О. Пархоменко, *Україна: фортеці, замки, палаци. Путівник*, Київ 2010, s. 164.

[6] Zob. np.: Д. Антонюк, *Сто п'ятдесять п'ять польських замків і резиденцій в Україні*, ч. 1, Київ 2011, s. 104; А. Івченко, О. Пархоменко, *Україна: фортеці, замки, палаци. Путівник*, Київ 2010, s. 164–165.

[7] *Katalog przedmiotów „Wystawy etnograficznej" Oddziału Czarnohorskiego Towarzystwa Tatrzańskiego obejmującej powiaty: kołomyjski, kossowski, śniatyński, horodeński, zaleszczycki i borszczowski, połączonej z wystawą płodów górskich, która zaszczycona obecnością Najjaśniejszego Cesarza i Króla Franciszka Józefa I otwartą została w dniu 15 września 1880 roku w Kołomyi*, Lwów 1880, s. 17.

[8] M. Turkawski, *Wystawa etnograficzna Pokucia w Kołomyi*, Kraków 1880, s. 35.

[9] Zob. też: А. Щупак, *Найдавніші зображення Чернелицького замку...*, dz. cyt., s. 159–164.

w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie i jest udostępniony w bazie danych „Polona"[10]. Z tego okresu pochodzi również zdjęcie budynku mieszkalnego stojącego w obrębie murów warowni, z podpisem, że w tym miejscu zatrzymywał się król Jan Sobieski, gdy był hetmanem koronnym[11].

W tym czasie (1882 r.) powstał także – lecz w nieznanych okolicznościach – pierwszy rysunek bramy zamkowej, którego autorem był Tadeusz Rutkowski[12]. Z kolei popularny przewodnik po Galicji autorstwa Mieczysława Orłowicza, będący owocem wieloletniej działalności Akademickiego Klubu Turystycznego we Lwowie, świadczy o tym, że czernelicka forteca należała do miejsc odwiedzanych i opisywanych przez studentów zrzeszonych w tej organizacji[13]. W przewodniku pojawiają się kolejne wzmianki o wizytach Jana Sobieskiego oraz o podziemnym korytarzu, mającym jakoby łączyć ją z zamkiem w Rakowcu. Były to zatem podania bardzo rozpowszechnione[14]. W 1904 roku zdjęcie bramy znajdowało się w wyposażeniu „Gabinetu fizykalnego" słynnego gimnazjum w Drohobyczu, w dziale „Zamki na kresach polskich". Zapewne służyło ono jako pomoc naukowa, podobnie jak fotografie zamków w Trembowli, Olesku, Podhorcach, Rakowcu i wielu innych. Jak widać, w szkole tej starano się uwrażliwić uczniów na znaczenie zabytków i dziedzictwa przeszłości regionu[15].

Wzrost zainteresowania zamkiem wiązał się z działalnością Grona c.k. Konserwatorów Galicji Wschodniej, które było instytucją powołaną do ochrony pamiątek przeszłości[16]. Zgodnie z protokołem posiedzenia Grona Konserwatorów z 5 marca 1891 roku wspomniany już konserwator Przybysławski z leżącego nieopodal Uniża został oficjalnie wyznaczony do czuwania nad zabytkowymi reliktami w Czernelicy i Rakowcu[17]. Opieka Grona Konserwatorów nad zamkiem uratowała go przed ostatecznym zniszczeniem i całkowitą rozbiórką.

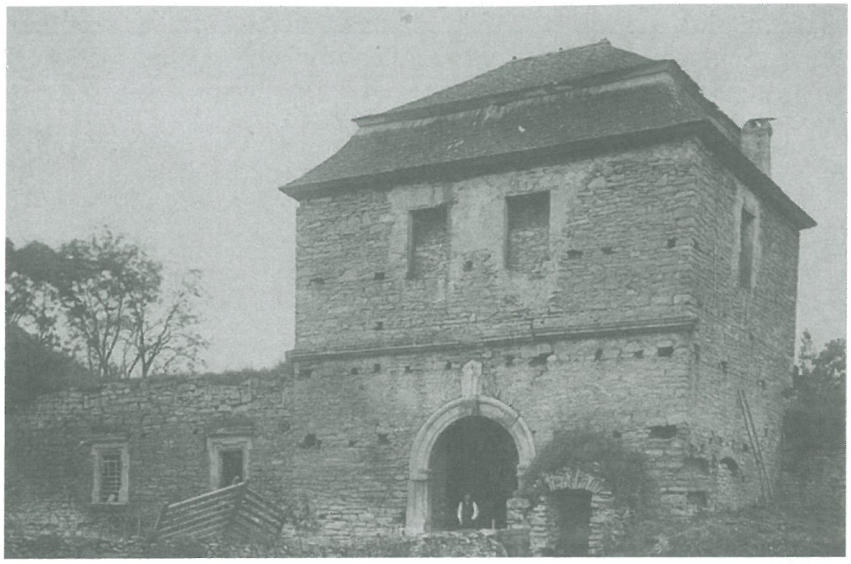

Widok bramy zamkowej od podwórza, stan z końca XIX wieku (przed pożarem), fotografia z kolekcji Aleksandra Czołowskiego, autor: A. Friedrich (Biblioteka Narodowa, baza „Polona", sygn. FF.7439)

Przejęcie zamku przez Samuela Mosberga i pierwsza próba przebudowy

Nie są znane bliżej okoliczności przejęcia zamku przez nowego właściciela, Samuela Mosberga. Źródła nie pozwalają ustalić dokładnej chronologii zmian właścicieli zamku po rodzinie Cieńskich, która przestała nim władać najprawdopodobniej między 1848 a 1850 rokiem[18]. Mosberg wszedł w posiadanie zamku przed początkiem kwietnia 1892 roku, jak wynika z listu starosty horodeńskiego Norberta Lorscha[19] z 8 kwietnia 1892 roku[20]. Potwierdza to protokół posiedzenia Grona Konserwatorów z 29 kwietnia 1892 roku, który określa Mosberga słowami: *nowy jego* [zamku] *nabywca, żyd*[21]. Z tych wzmianek zdaje się wynikać, że Mosberg zamek wykupił (lub przejął za jakieś wierzytelności?).

Czołowski pisał, że Mosberg zamieszkiwał w parterowym domu (dworku) mieszkalnym w obrębie murów, w ich południowo-zachodniej części[22]. Według niego w tym czasie najlepiej zachowana była zachodnia część zamku z bramą wjaz-

[10] Biblioteka Narodowa w Warszawie, baza „Polona", sygn. F.12718/IV.
[11] Tamże, J. Dutkiewicz, 1880, sygn. F.12720IV.
[12] Szerzej o tym zob.: A. Щупак, *Найдавніші зображення Чернелицького замку...*, dz. cyt., s. 161.
[13] M. Orłowicz, *Przewodnik ilustrowany po Galicji, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 149.
[14] Tamże.
[15] *Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. wyższego gimnazjum w Drohobyczu za rok szkolny 1904*, Drohobycz 1904, s. 72.
[16] E. Laszak, *Działalność naukowa Aleksandra Czołowskiego (1865–1944)*, Łódź 2004, s. 57–68.
[17] Центральний Державний Історичний Архів у Львові (dalej: ЦДІАЛ), ф. 616, оп. 1, спр. 16, арк. 14; fakt ten potwierdzał również A. Czołowski, dz. cyt., s. 12–13.
[18] Szerzej o tym zob.: W. Nagirnyj, *Czernelica jako rezydencja Cieńskich*, „Kurier Galicyjski" 2014 [w druku].
[19] *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskiem na rok 1892*, Lwów 1892, s. 18.
[20] W tymże liście stosowana jest pisownia nazwiska adresata *Mossberg*, ale częściej występuje on jako *Mosberg*, ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 9, арк. 38.
[21] Tamże, спр. 16, арк. 28.
[22] Opis stanu zamku z lat 90. XIX stulecia i przedsięwzięć S. Mosberga podaje A. Czołowski, dz. cyt., s. 12–13.

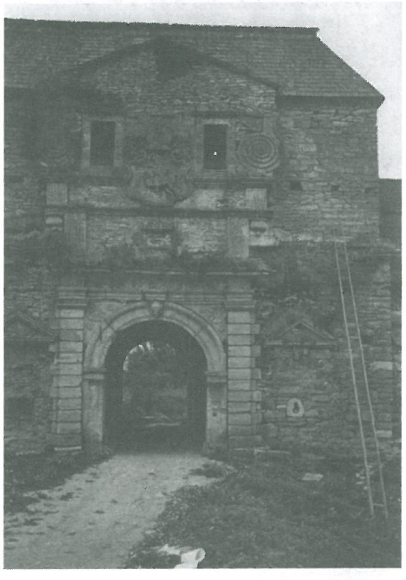

Prace inwentaryzacyjne prowadzone przez zespół architektów Politechniki Warszawskiej (1935 r.) pod kierunkiem B. Guerquina. Stan po restauracji – widoczne zadaszenie budynku pokojów mieszkalnych

dową pokrytą dachem i widocznym herbem Pogoń. Herb był już wówczas uszkodzony w miejscu, w którym, zdaniem Czołowskiego, wyryto rok budowy. Od strony wewnętrznej bramy natomiast znajdował się herb Pilawa z inicjałami księżnej Eufrozyny Czartoryskiej. Dawne budynki mieszkalne po „obu stronach bramy" były w tym czasie zniszczone lub używane jako stajnie, podczas gdy piętro było opustoszałe. Dziedziniec służył w większości za ogród warzywny. Opis ten, jakkolwiek cenny, pozostaje w sprzeczności ze znanymi źródłami ikonograficznymi oraz wcześniejszymi inwentarzami, z których wynika, że pokoje znajdowały się tylko między bramą a południowym bastionem, z drugiej strony bramy natomiast nie przylegały do murów obiekty mieszkalne.

Samuel Mosberg próbował przebudowywać zamek. Jego zamiary, nieuzgodnione ani z Gronem Konserwatorów, ani z miejscową administracją, powstrzymał zakaz starosty Lorscha, który we wspomnianym już liście stwierdzał, że [...] *Pan, jako nabywca starożytnego zamku w Czernelicy, poddał go przeistoczeniu – zacierając tym sposobem tegoż charakter historyczny*[23]. Dalej starosta pod groźbą grzywny 200 złr zabraniał Mosbergowi dokonywania *restauracyj w murze* do czasu dalszego zarządzenia władz w tej sprawie. Kopię tego pisma otrzymał również hrabia Wojciech Dzieduszycki, odpowiadający za sekcję pomników historycznych w Gronie Konserwatorów.

Z treści listu można wnioskować, że Mosberg zdążył samowolnie zmienić wygląd warowni, a zakaz starosty przerwał tylko dalsze inwestycje, czego jednak nie potwierdza Czołowski wzmiankujący jedynie o próbie przebudowy skutecznie udaremnionej w zarodku przez władze[24]. Po niezwłocznym rozpatrzeniu sprawy na posiedzeniu lwowskiego Grona Konserwatorów już 29 kwietnia 1892 roku uchwalono *prosić konserwatora Przybysławskiego, by w zastępstwie konserwatora hr. Dzieduszyckiego otoczył zamek swoją opieką i nie dopuścił do jego niszczenia*[25].

[23] ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 9, арк. 38.
[24] A. Czołowski, dz. cyt., s. 12–13.
[25] ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 16, арк. 28.

„Afera" Mosberga to pierwsza udokumentowana próba ingerencji, która wywołała reakcję konserwatorów, a starosta horodeński, stając w obronie zamku, podkreślał, że znajduje się on pod opieką rządu austriackiego. W ten sposób doszło po raz pierwszy do potwierdzenia opieki państwowej nad tym zabytkiem.

Pożar zamku w 1904 roku i kolejna próba jego przebudowy

Z listu Kazimierza Przybysławskiego[26] z Uniża do Grona Konserwatorów Galicji Wschodniej z 31 maja 1904 roku dowiadujemy się, że 18 maja tego roku zamek czernelicki spłonął[27]. Zasięgu pożaru i konkretnych szkód nie znamy, jednak z późniejszej korespondencji Mosberga z Gronem Konserwatorów oraz z ich sprawozdań publikowanych w „Tece Konserwatorskiej" wynika, że ucierpiał dach nad bramą wjazdową, który wymagał pilnej naprawy.

Po tym wypadku Mosberg po raz kolejny próbował przebudować zamek. Kazimierz Przybysławski pisał: *Obecnie p. Mosberg zamierza je* [zamczysko] *odbudować, basztę znieść, materiałem tym dom mieszkalny* [...] *odbudować* oraz prosił konserwatorów, aby zwrócili się do starostwa w Horodence o zlecenie czernelickiej żandarmerii, by czuwała nad budowlą i nie dopuszczała do jakichkolwiek zmian w jej strukturach bez ich zgody[28].

O przebudowie zamku po pożarze wspominali także konserwatorzy w publikowanej regularnie „Tece Konserwatorskiej". W sprawozdaniu za okres od lipca 1904 roku do marca 1905 roku znajduje się wzmianka, że Teodor Talowski osobiście zbadał sprawę, konstatując, że *jako interesujący typ polskiego fortalicium murowanego, zamek ten w pełni zasługuje na konserwację*[29]. Zdaniem Talowskiego najpilniejsze było zadaszenie baszty. Grono Konserwatorów postanowiło wyłożyć na ten cel 400 koron, jeżeli właściciel pokryje resztę kosztów (całość remontu dachu wyceniono na około 1000 koron)[30]. Przydzielenie subwencji, mimo jasnej deklaracji co do chęci ratowania obiektu, komplikował fakt, że w lutym 1905 roku niejaki Motel Falik z Czernelicy napisał w donosie, jakoby Mosberg – człowiek zamożny – nieuczciwie wyłudzał pieniądze na remont[31]. Konserwatorzy, do których donos dotarł za pośrednictwem Talowskiego, uznali go chyba za niewiarygodny i ostatecznie w styczniu 1906 roku Mosbergowi wyasygnowano 400 koron[32]. O zaangażowaniu Talowskiego – wybitnego architekta i w owym czasie profesora Politechniki Lwowskiej, budowniczego m.in. kościoła św. Elżbiety we Lwowie – świadczy wykonany przez niego rysunek przedstawiający projekt restauracji bramy zamkowej, przechowywany obecnie w Archiwum Instytutu Sztuki PAN w Warszawie[33].

Po udanej restauracji bramy Samuel Mosberg próbował uzyskać fundusze na odbudowę zamku. W tym celu wystosował 14 marca 1906 roku długi list do konserwatorów, prosząc o pomoc w wysokości 2000 koron (lub pożyczkę spłacaną przez 10 lat) na generalny remont pokoi zamkowych[34]. Z podania wynika, że dwukondygnacyjny – dawniej mieszkalny – budynek przylegający do bramy pozostawał w stanie tragicznym: był pozbawiony dachu, a mury groziły zawaleniem. Trudno stwierdzić, czy miało to związek z pożarem sprzed zaledwie dwóch lat, skoro już Czołowski wspominał o daleko posuniętej dewastacji dawnych *pokoi*[35]. W odpowiedzi konserwatorzy oznajmili 6 kwietnia 1906 roku, że nie przekażą Mosbergowi takiej kwoty z powodu braku funduszy[36].

Zachowane informacje są raczej szczątkowe i nie pozwalają ostatecznie ocenić wpływu Mosberga na stan zabytkowej substancji czernelickiej „fortalicji". Początkowo nie dbał on o walory historyczne posiadłości i dążył głównie do zaspokojenia swoich potrzeb mieszkaniowych; po pożarze wyłożył jednak, jak się zdaje, z własnej kiesy poważną kwotę na koszty remontu, a starając się o dalsze fundusze, deklarował urzędowi konserwatorskiemu współpracę i spłatę subwencji, o ile będzie rozłożona na dogodne raty.

---

[26] Kazimierz Przybysławski prawdopodobnie był synem Władysława Przybysławskiego i po objęciu przez ojca funkcji we lwowskim Gronie Konserwatorów zapewne kontynuował opiekę nad zamkiem w Czernelicy.

[27] ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 36, арк. 72. W liście nazwa miesiąca *kwiecień* przekreślona i poprawiona na *maj*, najpewniej przez samego autora; zob.: M. Арсеніч, *Пожежа Чернелицького замку на початку XX століття і спроби його відбудови крізь призму архівних джерел*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія" 2013, вип. 23–24, s. 367–375. Tam też opublikowano dokumenty archiwalne o pożarze zamku.

[28] Tamże.

[29] Tamże, спр. 34, арк. (14); *Sprawozdanie Koła c.k. Konserwatorów i Korespondentów Galicji Wschodniej*, „Teka Konserwatorska" t. 3, lipiec 1904 – marzec 1905, nr 22–30, s. 2.

[30] ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 34, арк. (14); *Sprawozdanie Koła c.k. Konserwatorów i Korespondentów Galicji Wschodniej*, „Teka Konserwatorska" t. 3, lipiec 1904 – marzec 1905, nr 22–30, s. 2.

[31] ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 42, арк. 43.

[32] ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 45, арк. 8.

[33] Archiwum Instytutu Sztuki PAN, sygn. 5849, 1 ark. Fotokopia z 1975 roku: tamże, negatyw nr 114218, 1 ark. Fotokopia autorstwa Józefa Chodyny opublikowana w: *Zabytki województwa stanisławowskiego. Wykaz z lat 1920–1929 (opracowany przez pracowników lwowskiego okręgu konserwatorskiego)*, pod red. R. Brykowskiego, G. Ruszczyk, Warszawa 1998, s. 132.

[34] Tamże, спр. 45, арк. 63 i зв.

[35] A. Czołowski, dz. cyt., s. 12–13.

[36] ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 45, арк. 63 i зв.

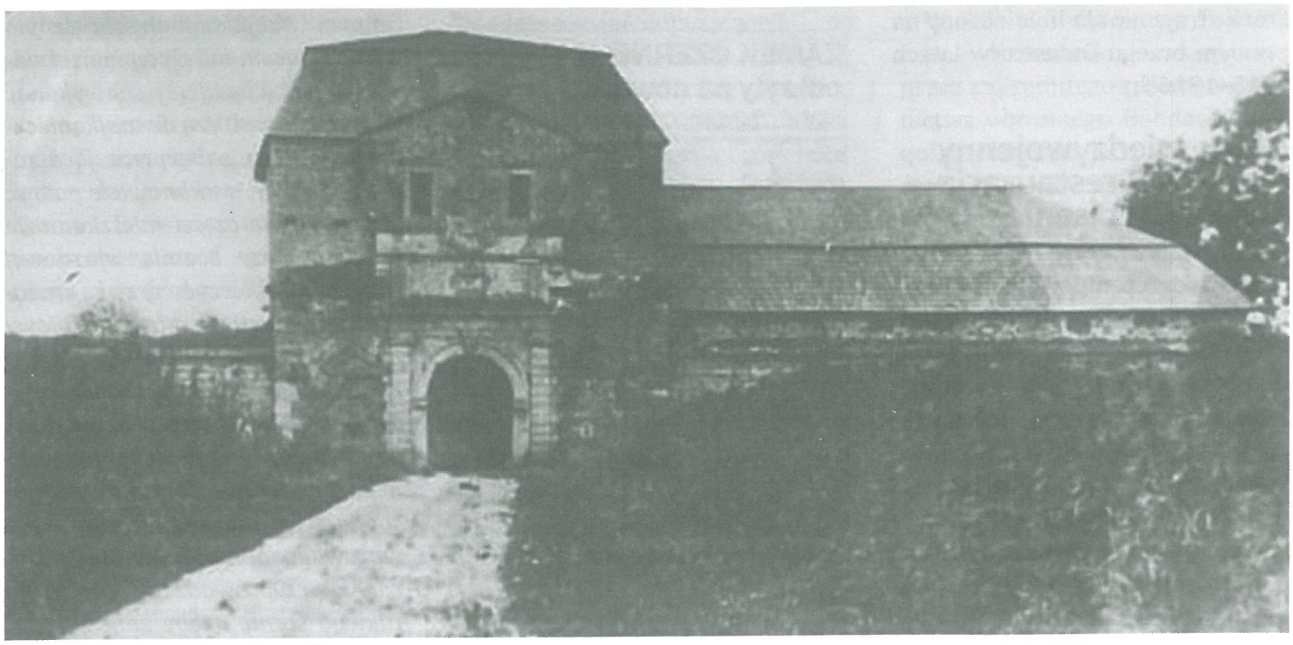

Zamek w Czernelicy, stan z początku XX wieku

Nie są znane ani okoliczności, ani moment, kiedy Samuel Mosberg przestał być właścicielem zamku. Po I wojnie światowej w źródłach pojawia się nowa właścicielka, Teresa Petrowiczowa.

Zamek po I wojnie światowej

Tadeusz Szydłowski, opisując straty w substancji zabytkowej na terenie Galicji, stwierdził: *dosyć jeszcze dobrze zachowany* [jest] *zamek w Czernelicy* [...] [i] *okazałe ruiny zamku w Rakowcu. Podobno obydwa te zabytki doznały przez wojnę uszkodzeń*[37].

Brama zamku, stan współczesny

Tak enigmatyczne określenia uściślają nieco źródła archiwalne. W grudniu 1917 roku Aleksander Strzelbicki, kierownik starostwa w Horodence, raportował do Namiestnictwa we Lwowie po przejściu frontu austriacko-rosyjskiego i ponownym ustanowieniu władzy austriackiej, że *w gminie Czernelicy zamek obronny Czartoryskich* oraz *dwór staropolski* miały ulec częściowemu zniszczeniu[38]. Kolejne źródło znajduje się w Dziale Rękopisów Biblioteki im. W. Stefanyka we Lwowie, w zespole lwowskiego urzędu konserwatorskiego (obejmującego województwa: lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie). Jest to odpis listu, maszynopis w kilku miejscach poprawiony ołówkiem, wystawiony przez *Dowództwo powiatu etapowego Horodenka* 9 lutego 1920 roku. Według tego dokumentu *Zamek w Czernelicy jest bardzo zaniedbany, wymaga adaptacji, by uchronić resztę stylowych ozdób. W murze okalającym dziedziniec zrobiły wojska kilka otworów celem ułatwienia wypadu spoza murów. Należałoby skłonić właścicielkę zamku, by zajęła się zabezpieczeniem zamku przed dalszym zniszczeniem* [...][39]. W czasie działań wojennych mur zamkowy został zatem uszkodzony przez żołnierzy, którzy zajmowali teren i szykowali się do czynienia „wypadów". Można jedynie przypuszczać, że mowa tu o armii austriackiej,

[37] T. Szydłowski, *Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej*, Lwów 1919, s. 99.

[38] ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 130, арк. 13.

[39] Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (dalej: ЛННБУ). Відділ рукописів, УК 18, арк. 159.

która utrzymywała linię obrony na prawym brzegu Dniestru w latach 1915–1916[40].

Okres międzywojenny – ostatnia restauracja zamku i wpisanie na listę zabytków

Po zakończeniu I wojny światowej oraz wojny polsko-ukraińskiej administracja państwowa rozpoczęła intensywne zbieranie informacji o zniszczeniach na terenie byłej Galicji Wschodniej. Świadectwem tych działań jest m.in. *Dziennik korespondencji* prowadzony przez konserwatorów, odnotowujący również korespondencję dotyczącą stanu zamku czernelickiego[41]. Niestety nie zachowały się oryginały pism, na podstawie zaś samych dat i krótkich ekscerptów trudno wyciągać daleko idące wnioski. Archiwalne zdjęcia zamku z września 1921 roku, znajdujące się obecnie w zbiorach lwowskiego urzędu konserwatorskiego, uwidaczniają brak dachu nad dawnymi pokojami mieszkalnymi[42]. Wśród tych szczątkowych zapisków znajduje się streszczenie pisma do Teresy Petrowiczowej z 18 marca 1922 roku w następującym brzmieniu: *Nakaz natychmiastowego przystąpienia do restauracyi zamku w przeciwnym razie przymusowy*[43] *wykup dóbr*[44]. Z notki wynika, że urząd konserwatorski postawił ultimatum właścicielce: albo rozpocznie naprawę zamku, albo zostanie on jej odebrany.

Dalszy ciąg sprawy toczącej się między urzędem konserwatorskim a właścicielką zamku możemy poznać dzięki zachowanej we Lwowskim Archiwum Obwodowym tece pt. *Sprawa o restauracji zamku w Czernelicy powiatu horodeńskiego*[45]. Wśród korespondencji wymienianej między Teresą Petrowiczową i Heleną Petrowiczówną (jej córką) a przedstawicielami władz powiatowych i konserwatorami znajdujemy szczególnie ciekawe oświadczenie wystawione we Lwowie 10 lipca 1922 roku. Właścicielki zobowiązują się tam do odbudowy zamku, pod warunkiem że ich dobra nie ulegną parcelacji. Piszą one m.in., że: *W majętności naszej Czernelica w powiecie horodeńskim istnieje starożytny obronny zamek pochodzący z XVII wieku, który jest cennym zabytkiem historycznym wymagającym należytej konserwacji.* [...] *obowiązujemy się wykonać w najbliższym czasie najkonieczniejsze roboty zabezpieczające zamek od ruiny, a mianowicie pokryć dachem dwie części mieszkaniowe budynku przy bramie wjazdowej oraz zabezpieczyć przed grożącem zawaleniem się zabytkowy budynek murowany w dziedzińcu zamkowym. W miarę pomnożenia się dochodów z naszego majątku, który przez wojnę doznał znacznego zniszczenia, i w którym gospodarstwo musiało być na nowo wprowadzane, będziemy się starały o przyprowadzenie zamku do takiego stanu, ażeby zabezpieczyć trwałą jego konserwację i uchronić go od dalszej ruiny* [...][46].

21

www.kuriergalicyjski.com • Kurier Galicyjski • 17–30 lipca 2012 nr 13 (181)

ZAMEK CZERNELICKI
odkryty na nowo

Na początku lipca polsko-ukraińska grupa historyków z Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie oraz architektów z Uniwersytetu Nafty i Gazu w Stanisławowie prowadziła prace w ruinach zamku książąt Czartoryskich w Czernelicy na Pokuciu.

MATEUSZ ARSENICZ

Czernelica – to unikalne miejscowość zabytków architektonicznych, wybudowany pomiędzy 1600 a 1640 rok przez Adama Kazimierza Czartoryskiego, wojewodę ruskiego, generała ziem podolskich, starostę halickiego i kamieniecko-podolskiego, senatora.

Z dzisiejszego punktu widzenia Czernelica jest jego pozostałością, mimo że jego historia jest bardzo bogata. Kościół Matki Boskiej Szkaplerznej jest jednym z najstarszych zachowanych zabytków sakralnych na terenie Europy nie jest jednak jedynym zabytkiem. Znane są bogate w architektonicznych budynków, zamkowych i pałacowych, a także dwór w Sokolicy, znajdujący się ok. 12 km od Czernelicy.

W XIX wieku zamek czernelicki był niezaludniony. Na początku XX wieku zamek był własnością Zdzisława Hrabiego Czartoryskiego, jednak nie mieszkał on w nim. Dopiero w czasie I wojny światowej, kiedy Galicja Wschodnia stała się terenem działań wojennych, zamek stał się miejscem schronienia dla ludności cywilnej, która uciekała przed wojną. Dlatego w 1915 roku zamek w Czernelicy został ewakuowany. Po wojnie zamek był zamieszkiwany przez ludność cywilną, która wróciła do swoich domów. Zamek ten został w dużej części zniszczony, szczególnie podczas walk w 1919 roku. W pozostałych pomieszczeniach nie przeprowadzono żadnych remontów.

Obecnie zamek w Czernelicy znajduje się w odległym stanie. Dlatego w ruinach zamku zdecydowano się na przeprowadzenie badań archeologicznych. Prace te mają na celu zbadanie, czy istnieją jeszcze jakieś pozostałości, które mogłyby pomóc w przyszłości w odbudowie zamku. Prace te prowadzone są przez polsko-ukraińską grupę archeologów z Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie oraz architektów z Uniwersytetu Nafty i Gazu w Stanisławowie. Prowadzą je pod kierownictwem dr. hab. Jana Gancarskiego z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz dr. Vikstii Hagorny z Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie. Projekt zakłada nie tylko zbadanie tego terenu, ale także wykonanie jego pierwszego wyglądu. Na podstawie zebranych materiałów archeologicznych, architektonicznych oraz historycznych, dr. hab. Jan Gancarski z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Przewiduje się, że prace te zakończą się w 2013 roku. Wtedy też zostaną przedstawione wyniki badań.

Ruiny zamku w Czernelicy z XVII wieku.

Prace przy bramie wjazdowej

Dr Vikstii Hagorny (left) i Zoriana Fedunkiw, kierownik archeologiczny

Czasem coś starego odkrywamy na nowo – artykuł autorki w „Kurierze Galicyjskim" z 2012 roku

Z dalszych dokumentów, jak również ze zdjęć zamku z lat 30.[47] wynika, że zobowiązanie zostało wypełnione i dachem pokryto dawne budynki mieszkalne oraz zabezpieczono część murów[48]. Renowacja z lat 20. była ostatnią próbą ratowania historycznego wyglądu zamku.

Ważnym momentem w dziejach budowli było oficjalne wpisanie jej do rejestru zabytków państwowych 28 kwietnia 1933 roku[49]. Fakt ten potwierdzało pismo Urzędu Wojewódzkiego w Stanisławowie do kolejnej właścicielki zamku, Anny Petrowiczowej – z formy nazwiska można wnioskować, że nie była to córka Teresy, ale nie wiadomo, jakie związki rodzinne je łączyły. Petrowiczowie byli spolonizowaną rodziną ormiańską[50];

[40] І. Випасняк, Я. Яценюк, *Чернелиця*, s. 24–28.

[41] ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 138, арк. 4 зв., 5, 11 зв., 43 зв., 46 зв.; спр. 139, арк. 28 зв., 29, 34 зв., 35, 52 зв., 53.

[42] Szerzej o tym zob.: А. Щупак, *Чернелицький замок на невідомих фотографіях...*, dz. cyt., s. 153–158.

[43] Słowo zapisane niewyraźnie, trudne do odczytania.

[44] ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 139, арк. 29.

[45] Pełna nazwa: *Дело о реставрации замка в Чернелице Городенковского повета*, Державний архів Львівської області (dalej: ДАЛО), ф. 1, оп. 25, спр. 1507, 23 арк. Publikacje wybranych tekstów z omawianej sprawy archiwalnej zob.: М. Арсеніч, *Чернелицький замок у міжвоєнний період...*, „Галичина" 2013, т. 22–23, s. 425–433.

[46] ДАЛО, ф. 1, оп. 25, спр. 1507, арк. 10 і зв.

[47] Zbiory Ośrodka „Karta" w Warszawie, Archiwum Fotografii, sygn. 004879; Archiwum Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, fot. B. Guerquin, 1935, 23 ark.; Archiwum Instytutu Sztuki PAN, sygn. 5849, 1 ark.

[48] Szerzej o charakterze prac renowacyjnych zamku w Czernelicy w latach 20. zob.: Л. Квятковський, *Проект повоєнної відбудови...*, „Галичина" 2013, т. 22–23, s. 433–438.

[49] ЛННБУ. Відділ рукописів, ф. УК, спр. 28, арк. 369; tamże, ф. УК, спр. 24, арк. 127.

[50] Szerzej o Petrowiczach na Pokuciu zob.: T. Petrowicz, *Od Czarnohory do Lublina*, Lublin 2002, s. 38–46. Autor jednak nie wspomina o rodzinie w powiecie horodeńskim.

co najmniej od lat 80. XIX wieku[51] archiwalia poświadczają ich zaangażowanie w życie religijne i kulturalne Czernelicy. Mikołaj Petrowicz, mąż Teresy, występuje jako opiekun cerkwi pod koniec XIX wieku[52], Teresa Petrowiczowa natomiast przez sporą część swojego 73-letniego życia (zm. w 1933 r.) angażowała się w rozwój polskiej kultury, wspierała Kościół oraz poświęcała się pracy społecznej[53].

Może być to podstawą do stwierdzenia, że nie tylko czynniki ekonomiczne (niedopuszczenie do parcelacji majątku), ale i motywy szlachetniejsze skłaniały Petrowiczów do odrestaurowania zamku. Helena Petrowiczówna, córka Teresy, zmarła w styczniu 1937 roku w Czernelicy[54]. O Annie Petrowiczowej jak dotąd nic nie wiadomo, mimo że pamięć o Petrowiczach zachowała się wśród obecnych mieszkańców[55].

W latach 30. podjęto również próbę przebadania budowli pod kątem architektonicznym. Zajmowała się tym grupa naukowców z Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, kierowana przez znakomitego znawcę budownictwa obronnego Bohdana Guerquina oraz inż. Jana Zachwatowicza[56]. Wyników tej inwentaryzacji nie opublikowano, a dokumentacja nie przetrwała II wojny światowej[57]. Zachowały się natomiast fotografie wykonywane w 1935 roku, które są najdokładniejszym i profesjonalnym utrwaleniem wyglądu zamku czernelickiego przed II wojną światową.

[51] *Schematismus universi cleri graeco-catholicae dioecesis stanislaopoliensis*, Stanislaopoli 1887, s. 66.

[52] *Шематизмъ всего клира греко-католическои Епархіи Станиславовской*, Въ Станиславове 1892, s. 33; *Шематизмъ всего клира греко-католическои Епархіи Станиславовской*, Въ Станиславове 1898, s. 25.

[53] W. Bogdanowicz, *Z Wartesiewiczów Petrowiczowa Teresa. Wspomnienia pośmiertne*, „Posłaniec św. Grzegorza" 1933, nr 3–4, s. 42–43.

[54] *Kronika żałobna*, „Gregoriana" 1937, z. 1–2, s. 49.

[55] Wywiady z obecnymi mieszkańcami Czernelicy były przeprowadzane przez polsko-ukraiński zespół w lipcu 2012 roku, nagrania znajdują się w archiwum Zakładu Historii Europy Wschodniej Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego.

[56] Zaświadczenie o przygotowaniach do wyprawy badawczej naukowców z Politechniki Warszawskiej w 1935 roku, ЛННБУ. Відділ рукописів, ф. УК, спр. 30а, арк. 113.

[57] *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akademickim 1936/1937*, s. 116 (14).

A brief history of the Czernelica Castle in Pokuttya (1880–1939) on the basis of archival research

The Czernelica Castle upon the river Dniester was built in the 17th century, and is currently one of the few remaining strongholds from the time of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the area that used to be the stanisławowskie voivodeship. The paper focuses on the history of the fortress in the 19th and 20th century when its remains started to be regarded as a monument. Till this day most of the publications on the castle has been based on the article by A. Czołowski published in 1892. It has been the cause of the constant repetition of no longer current and unverified information.

The interest in the castle dates back to 1880, when a photograph of its gate was exhibited at the Etnographic Exhibition of Pokuttya, the opening of which was attended by Emperor Franz Joseph I himself. Following this event the Society of Conservators of Eastern Galicia took the castle under its wing, as an institution established to preserve the monuments of the past. Among others the distinguished architect T. Talowski supported the castle's renovation. It played a pivotal role in saving the castle from further ruin or alteration.

After World War I the now Polish administration came to an agreement with the then owners - the Petrowicz family, establishing the way to protect the buildings and the castle walls. The Petrowiczs were a polonized Armenian family; active in Pokuttya at least since the 1880s. In 1933 the castle was entered into the Register of objects of cultural heritage. At this time its architecture was analyzed by famous scholars from the Warsaw University of Technology: Bohdan Guerquin and Jan Zachwatowicz. Unfortunately the documentation created by them did not survive World War II. Only photographs taken in 1935 prevailed, becoming the single remaining reference for the castle's appearance at the time.

The stronghold bore witness to many tumultuous events. Wars ruined it, political unrest made its renovation a struggle. After World War II Czernelica, originally a town inhabited by Ukrainians, Poles and Jews, was transformed into an Ukrainian one. It was typical of the Eastern Borderlands. Only in the recent years a Polish-Ukrainian team of young scholars took up researching the past of the castle anew.